

А. КОРСУНЬ

ВІРНІСТЬ НАУЦІ — ВИЩА ЗА ЧЕСТЬ БУТИ АКАДЕМІКОМ

Сторінки з життя першого астронома-академіка УАН О. Я. Орлова

У листопаді минулого року, коли Національна академія наук України відзначала своє вісімдесятиріччя, у виступах на ювілейних урочистостях згадувалося багато імен видатних учених, причетних до її становлення. Доповнимо ж цей перелік іменем одного з перших (з березня 1919 р.) академіків Української академії наук (УАН) — Олександра Яковича Орлова (1880—1954). Це тим більш доцільно зробити, що нинішній рік є роком пам'яті вченого: в січні минуло 45 років від дня його смерті.

О. Я. Орлов — видатний астроном і геофізик, засновник Полтавської гравіметричної обсерваторії і Головної астрономічної обсерваторії НАН України в Києві, ініціатор створення радянської служби широти — вніс вагомий вклад у комплексне вивчення Землі як планети з допомогою методів астрономії, геофізики і геодезії.

Як свідчать спогади його сучасників, це була енциклопедично освічена людина, ерудований теоретик, талановитий експериментатор і вмільний організатор, безмежно відданий своїй справі. Про надзвичайну принциповість вченого свідчать нещодавно знайдені архівні матеріали, в яких йдеться

про відмову О. Я. Орлова від звання академіка на знак протесту проти того, що без його відома було закрито очолювану ним установу. Сталося це у 1922 р. Вдруге Олександра Яковича обрали академіком тільки у 1939 р. Але всі «позаакадемічні» роки його життя, як і всі наступні, були віддані служінню науці.

**«... ЗМУШЕНИЙ ВІДХИЛИТИ...
ЧЕСТЬ БУТИ АКАДЕМІКОМ...»**

Шлях О. Я. Орлова в науку був спочатку прямим і успішним. Тринадцята дитина в родині бідного священика із Смоленська, він, однак, отримав чудове виховання й освіти, завдяки піклуванню далекої родички Є. А. Вітте.

Після навчання у Воронежській гімназії Орлов блискуче закінчив фізико-математичний факультет Петербурзького університету і був залишений там для підготовки до професорського звання. Фінансова підтримка Є. А. Вітте дала можливість юнакові вдосконалювати свої знання з небесної механіки, астрономії і сейсмології в кращих університетах Франції, Швеції та Німеччини.

Повернувшись із закордонного від-
рядження, він очолює Юр'ївську (нині
Тартуську) обсерваторію, де організує
астрономічні спостереження і засновує
сейсмічну станцію. Крім того, бере участь в
експедиціях на Кавказ для перевірки робіт
сейсмічних станцій, проводить спосте-
реження в Пулковській обсерваторії, від-
відує Йеркську обсерваторію Чиказького
університету (США) для вивчення кометних
знімків. Визнаючи заслуги Олександра
Яковича в організації сейсмічних дослід-
жень, Російське сейсмічне товариство дору-
чає йому організацію Томської станції для
спостережень над припливами і відпливами
у земній корі.

В 1912 р. О. Я. Орлов одержує запро-
шення обійняти посаду директора Одеської
обсерваторії і екстраординарного професора
Новоросійського (Одеського) університету.
Відтоді життя О. Я. Орлова тісно пов'язане
з Україною. Очоливши Одеську обсер-
ваторію, вчений перетворив її на авторитетну
наукову установу, до того ж надзвичайно
популярну в Одесі. Сюди потяглася молодь,
любителі астрономії. Як згадував В. П.
Цесевич — відомий астроном, котрий згодом
сам очолив цю обсерваторію, — тут завжди
знаходили теплий прийом суворого на вигляд
директора юні відвідувачі. Сам же Цесевич,
будучи студентом, проводив усі канікули в
обсерваторії, спостерігаючи перемінні зірки.
Звідси розпочав свій шлях у науку і
конструктор космічних кораблів академік
В. П. Глушко, астрофізик Г. А. Гамов, тут
«захворів» астрономією майбутній рент-
генофізик професор М. А. Блохін.

У березні 1919 р. Орлова обирають
дійсним членом УАН. У рекомендаціях з
цього приводу, складених на основі відгуків
директора Пулковської обсерваторії ака-
деміка А. А. Білопольського, члена-корес-
пондента Академії наук О. О. Іванова,
професора П. К. Штернберга, авторитетного
харківського астронома Г. В. Левицького та

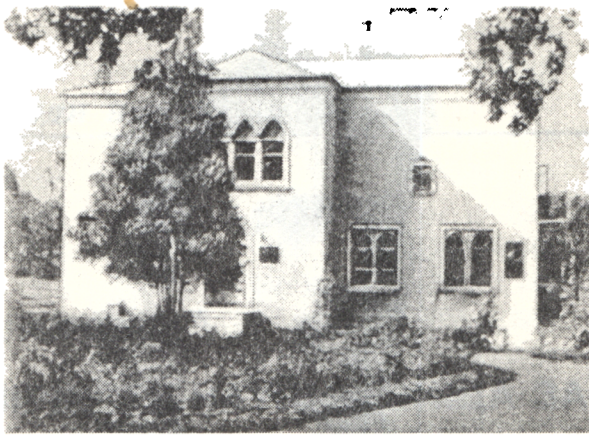

О. Я. Орлов.

інших учених, відзначалося, що Олександр
Якович широко відомий своїми роботами у
різних галузях астрономії, геодезії, сейсмо-
логії, крім того, дуже енергійний, наділений
організаторським талантом, завдяки чому
вміє об'єднувати людей на спільну працю і
знаходити учнів.

Ставши академіком, О. Я. Орлов одразу
ж розгорнув діяльність, спрямовану на
організацію Центральної астрономічної
обсерваторії Української академії наук. Її
спорудження передбачалося вже у почат-
ковому плані організації УАН, розроб-
леному її першим президентом В. І. Вер-
надським (в Україні було кілька уні-
верситетських обсерваторій, академічної ж
не було).

О. Я. Орлов планував будувати обсер-
ваторію поблизу Канева, на місці, яке ще в
1913 р. особлива Комісія Імператорської
академії наук визначила найпридатнішим
для спостережень сонячного затемнення.
Для підготовчих робіт учений створив у
Києві Астрономо-обчислювальне бюро,

Полтавська гравіметрична обсерваторія.

керівництво яким доручив відомому астроному М. П. Диченку. Сам же Олександр Якович жив в Одесі. Його поїздки до Києва і назад в умовах громадянської війни, інтервенції та розрухи були пов'язані з великими труднощами. У листі до УАН О. Я. Орлов якимось описував одну таку поїздку: «... У призначене мені за плацкартою купе мене взагалі не пустили, а від Козятина я їхав з арештантами у вкрай важких умовах...»

Під час чергової реорганізації УАН без відома Орлова і за його відсутності Астрономо-обчислювальне бюро було ліквідовано. Це означало і відмову від планів на спорудження обсерваторії.

Олександр Якович пише обуреного листа до УАН: «... Обчислювальне бюро, кероване таким досвідченим ученим, як М. П. Диченко, провело цілий ряд вельми важливих робіт, і, незважаючи на це, у мою відсутність без будь-якого попередження воно було закрито самою ж Академією наук, а понад 10 співробітників Академії, які самовіддано працювали в галузі астрономії, були викреслені із списків наукових співробітників Академії. Оскільки довірена мені установа піддається руйнації з боку самої УАН і оскільки мотиви, за якими це відбулося стосовно до астрономічного бюро, зовсім не в'яжуться з моїм високим уявлен-

ням про авторитет УАН, я змушений відхилити від себе честь бути академіком і прошу більше мене таким не вважати!».

Після всіх з'ясуваннях, у тому числі і можливості переїзду О. Я. Орлова з Одеси до Києва, в липні 1922 року Загальні збори УАН затвердили рішення про відрахування О. Я. Орлова з Академії.

ЯСКРАВІ ЗІРКИ ПОЛТАВИ

Незважаючи на всі перипетії долі, О. Я. Орлов продовжував активно працювати в науці. Він провів велику реорганізацію Одеської обсерваторії. Але для його енергійної натури рамки цієї діяльності були затісні. В 1922—1934 рр., налагодивши фундаментальні дослідження з астрономії, вчений водночас з готовністю відгукується на запити практики. Так, під його керівництвом було відновлено триангуляційну мережу вздовж берега Чорного моря від Дністра до Дніпра, проведено повторне нівелювання в Одесі та на навколишній місцевості з метою вивчення зсувів. Олександр Якович організує видання морського астрономічного щорічника, необхідного флоту.

Для пошуку корисних копалин в Україні першорядне значення мало складання гравіметричної карти республіки. О. Я. Орлов узявся і за цю роботу. Передусім необхідно було обрати гравіметричний центр і «прив'язати» його до центру Європейської гравіметричної системи — Потсдаму. Прибережна Одеса для цього була непридатна, і вчений запропонував створити гравіметричну обсерваторію в Полтаві.

Полтавська гравіметрична обсерваторія почала функціонувати як академічний підрозділ в 1926 р. Місце для неї на околиці Полтави (район називався Павленки) визначив сам Орлов. Це була занедбана

¹ Цитується за: Депенчук Л. П., Зосимович И. Д. О первом избрании О. Я. Орлова в Украинскую Академию наук // Очерки истории естествознания и техники. — 1990. — 38. — С. 55 — 60.

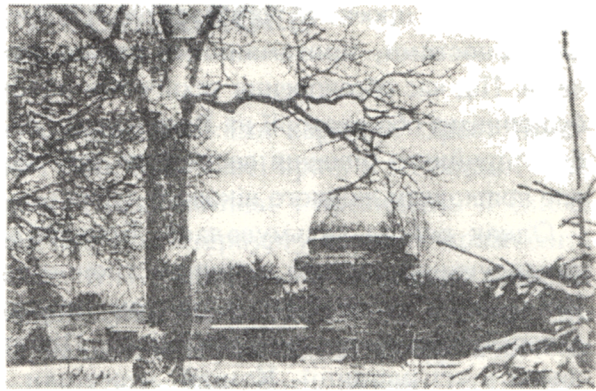
колишня садиба відомого художника-передвижника Г. Г. М'ясоєдова (1834 – 1911). На її величезній території, яка потопала у фруктовому саду, стояли старий двоповерховий будинок та нова споруда, побудована в італійському стилі сином колишнього господаря, також художником І. Г. М'ясоєдовим (1881 – 1953) для своєї дружини – танцівниці з Італії (у 1919 р. І. Г. М'ясоєдов емігрував до Німеччини). В садибі були величезні погребі, ходили навіть чутки, що молодий художник займався тут фальшивомонетництвом. Ці погребі й привернули увагу О. Я. Орлова, оскільки виявилися придатними для установки гравіметрів.

Та не тільки цими міркуваннями керувався Олександр Якович. У Полтаві можна було і вночі, і вдень спостерігати у зеніті дві яскраві зірки. Такі спостереження особливо цінні для вивчення короткоперіодичних коливань широт і руху полюса Землі – саме в цьому полягали непрямі (астрономічні) методи вивчення пружних деформацій планети. Під керівництвом Орлова Полтавська обсерваторія стала відомим центром геодинаміки, тут проводилися комплексні дослідження гравітаційного поля і обертального руху Землі.

В 1939 р. О. Я. Орлова повторно обрали академіком, цього разу вже АН УРСР. І він знову з ентузіазмом узявся за створення академічної обсерваторії, що вважав справою державної ваги.

ОБСЕРВАТОРІЯ В ГОЛОСІЇВСЬКОМУ ЛІСІ

У листі до Президії АН УРСР, датованому 24 жовтня 1938 р., О. Я. Орлов писав, що вважає за необхідне створити першокласну астрономічну обсерваторію, а найкращим для неї місцем може бути так званий «Звіринець» у Києві, де стоїть недобудована церква, придатна для обсерваторії (нині там Ботанічний сад НАН України).

Вежа подвійного ширококутового астрографа Головної астрономічної обсерваторії НАН України.

У грудні 1938 р. Президія АН УРСР прийняла рішення про будівництво обсерваторії. Та, на жаль, ці плани зірвала друга світова війна.

Відразу після звільнення Києва від фашистських загарбників О. Я. Орлов надсилає до Президії АН УРСР листа, в якому повертається до ідеї будівництва обсерваторії. І ось нарешті 17 липня 1944 р. виходить постанова Раднаркому СРСР про створення Головної астрономічної обсерваторії АН УРСР (ГАО). Цього разу місцем для обсерваторії О. Я. Орлов обрав галявину в Голосіївському лісі, яку перетинала алея могутніх дубів.

Розповідають, що ця алея була висаджена ченцями з монастирського скиту у Феофанії і позначала шлях звідти до Києво-Печерської лаври. Існує кілька легенд про велику галявину в Голосіївському лісі, яку інколи називають Голосіївською пустинню. Одна з них розповідає, що Ілля Муромець саме тут здобув перемогу над Солов'єм-розбійником. В усякому разі місце, обране для обсерваторії, було не тільки зручним, а й казково красивим.

Голова Ради Народних Комісарів УРСР М. С. Хрущов вельми схвально поставився до ідеї спорудження обсерваторії і вважав, що вона має стати окрасою України. Розробити проект доручили відомому архітектору академіку архітектури О. В. Щусеву. Це був

грандіозний проект з усіма архітектурними надмірностями, притаманними стилю тих часів. Під час обговорення технічного плану будівництва обсерваторії на Вченій раді ГАО було прийнято рішення вести його так, аби «не пошкодити жодного вікового дуба».

Однак робота гальмувалася. Бракувало фінансування, до того ж група астрономів з Київського університету раптом почала заперечувати проти обраного місця. Пішли листи в усі інстанції. Комісії, перевірки... О. Я. Орлову довелося відстоювати свій вибір на всіх союзних і республіканських рівнях, на різних засіданнях і зборах. А час минав. З Німеччини почали надходити (як репарація) перші телескопи, призначені для обсерваторії. Довелося будувати тимчасові павільйони для їх зберігання.

Тим часом О. Я. Орлов не тільки працює над визначенням наукових завдань обсерваторії і організацією спостережень, не тільки добирає кадри, а й турбується про облаштування житла для співробітників, навіть про забезпечення їх спецодягом. При цьому він не облишає керівництво Полтавською гравіметричною обсерваторією.

Але людські сили не безмежні. Вченому на той час уже виповнилося 67 років. У 1947 р. він звертається до президента АН УРСР академіка О. В. Палладіна з проханням увільнити його з посади директора Головної астрономічної обсерваторії АН УРСР. При цьому вчений пише: «...Прошу увільнити мене від звання дійсного члена Академії наук УРСР, оскільки на чолі ГАО має стояти академік. Моє звільнення дасть можливість обрати наступника на цю посаду і звання».

Прохання О. Я. Орлова тоді не було задоволене. І тільки в 1952 р. він вийшов на пенсію. Проте до останніх днів свого життя вчений не припиняв наукової діяльності. Помер він у січні 1954 р. за письмовим столом під час підготовки підсумкової статті про рух полюса Землі. Похований О. Я. Орлов на

Лук'янівському цвинтарі в Києві. На його надгробку викреслено полодію — шлях земного полюса, розрахунком якого він займався багато років.

Головний корпус обсерваторії за життя О. Я. Орлова так і не був побудований. Проект Щусєва залишився нереалізованим. Однак з часом заснована Олександром Яковичем обсерваторія стала однією з найбільших наукових установ цього профілю не тільки в колишньому СРСР, а й у Європі. Його мрія здійснилася. І в цьому була також заслуга вчених наступних поколінь, серед яких чимало його учнів і учнів тих, кого навчав він.

Ім'я Олександра Яковича Орлова назавжди вписане в історію науки, якій він присвятив усе своє життя. Зокрема, ним названо малу планету № 2724, відкриту в 1978 р. Та найкращим пам'ятником ученому стала Головна астрономічна обсерваторія НАН України, яка в 1994 р. відзначила своє п'ятдесятиріччя. Адже він воістину прокладав тут шлях «крізь терни до зірок». Сьогодні це сучасна астрономічна установа, визнана в усьому світі. На головному будинку ГАО, спорудженому в 1974 р. за проектом київського архітектора В. К. Ковалія, встановлена меморіальна дошка на честь О. Я. Орлова.

Славиться своїми науковими, «орловськими» традиціями у вивченні Землі як планети і Полтавська гравіметрична обсерваторія, якій у 1996 році виповнилось сімдесят років.

З 1980 року, коли відзначалося 100-річчя від дня народження О. Я. Орлова, раз на шість років (такий період «биття» в русі полюса Землі, яке він вивчав) проводяться міжнародні Орловські конференції в містах, пов'язаних з діяльністю вченого. Перша відбулася в Києві (1980), друга — в Полтаві (1986), третя — в Одесі (1992). Четверта Орловська конференція проходила в 1998 р. в Паризькій обсерваторії.